

ZAIF ESHITUVCHI O'QUVCHILARI NUTQIDA GAP QURILISHINI SHAKLLANTIRISH METODLARI

Muxitdinova Muslimaxon Murotovna

Muqimiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika
instituti Maxsus pedagogika, defektologiya
(surdopedagogika) 1 bosqich magistranti

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni maktab ta'limiga nutqiy tayyorlash yo'llari hamda usullarini belgilash tadqiqotimizning maqsadini tashkil etar ekan, nutqning lingvistik va psixologik-pedagogik asoslarini ko'rib chiqmay turib, ushbu muammoni hal qilib bo'lmaydi. Ushbu yo'nalishda ish olib borgan barcha tadqiqotchilar nutq va tafakkur birligi to'g'risidagi g'oyaga tayanadilar. Nutqiy rivojlanishning tavsifi hamda uning o'ziga xos jihatlari ko'plab lingvistik, psixologik va metodik tadqiqotlarning yetakchi g'oyasini tashkil etgan bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha, muayyan kommunikativ vazifani bajaradigan, bitta nutq ob'ekti bilan ravon hamda nisbatan tugal fikrni ifoda etgan iboralar guruhi og'zaki ravon nutq birligi bo'lib xizmat qiladi. Tilshunoslik nuqtai nazardan ravon nutq u yoki bu darajada muhim mustaqil qismlarga bo'linadigan «nutq qismi» hisoblansa, psixologiya fanida so'zlovchining fikrini, xohish-istagini bildiradigan har qanday nutq, ma'lum ma'noda, uning o'zi uchun ravon nutq hisoblanadi. Og'zaki ravon nutq kishilarning bir-birlari bilan muloqot qilish vositasi bo'lgan tashqi, ohangdor va talaffuz etiladigan nutq turiga mansubdir. N.D.Shmatkoning fikricha, ravon nutq kishilarning muloqotini va o'zaro bir-birlarini tushunishlarini ta'minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikr bo'lib, og'zaki nutq «matnlari» bevosita so'zlash jarayonida yaratiladi, lekin eshitish faolyatini yo'qligi yoki qisman yo'qligi, nutqiy kamchiliklar maktab ta'limiga nutqiy tayyorlash jarayoniga to'siq bo'ladi.

Har qanday nutqning ravonligini ko'rsatuvchi asosiy belgilar qatoriga, eng avvalo, uning qismlari o'rtasidagi ma'noli aloqalar, so'ngra esa, gap qismlari o'rtasidagi mantiqiy aloqalar va, nihoyat, uchinchidan, so'zlayotgan shaxs fikrining ifoda etilishidagi tugallanganlik kiradi. L.S.Rubinshteynning ta'kidlashicha, og'zaki nutq bu vaziyatbop va kontekstli nutqdur. Nutq dastlab vaziyatli tusga ega bo'lib, bola ulg'aya borgan sayin nutqning tarkibi va vazifasi o'zgara boradi hamda ravon kontekstli nutq shaklini egallab boradi. Bolaning nutqi avval o'ziga eng yaqin borliq bilan chambarchas bog'liq bo'ladi: u kundalik turmushda bola mavjud bo'lgan va butunlay bog'liq bo'lgan vaziyat (situatsiya) dan tug'iladi va unga to'liq bo'ysunadi. Shuningdek, bu nutq og'zaki shaklga ega bo'lib, suhbatdoshga qaratilgan bo'lishi hamda iltimos, istak, savolni bildirishi, ya'ni vaziyatli shaklga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bola kontekstli nutqni ta'lim jarayonida egallab boradi. Unda yangi nutq vositalariga, yangi tuzilish shakllariga ehtiyoj yuzaga keladi. Ilk bolalik paytidagi nutqda vaziyatga oid (situativ) bog'liqlik ustunlik qilib, bolaning so'zlab berayotgan vaziyati (situatsiyasi) suhbatdoshiga ma'lum bo'lsagina, qanday fikr yetkazilmoqchi bo'layotganini tushunadi. Sekin-asta nutq kontekstli bo'lib boradi, ya'ni uni muayyan kontekstda tushunsa bo'ladi. Ravon nutqning shakllanishi, funksiyalarining o'zgarishi atrofda gilar bilan bo'ladigan muloqotning mazmuni, shart-sharoitlari va shakllariga bog'liqdir.

Surdopedagogika tarixiga nazar tashlasak, turli davrlarda eshitishda muammosi bo'lgan bolalarni tadqiqot ob'ekti sifatida o'rgangan pedagog va olimlardan J.Kardano, V.I.Fleri, J.Itar, Ya.T.Speshnevlar ular orasida u yoki bu holda murojaat etilgan nutqni tushuna oladigan, qisman lug'at boyligiga ega bo'lgan, ba'zan, hatto, sodda jumlar tuza oladigan bolalar borligini, agar nutq ularga qarata balandlatilgan holda aytilsa, bunday bolalar ta'lim-tarbiyasining barcha muammolari hal etilishi mumkinligini ta'kidlab, eshitishi qisman buzilgan bolalarga, ular nutqining o'ziga xos rivojlanishiga alohida e'tibor qaratganliklariga guvohi bo'lamiz. V.I.Fleri bola shaxsining shakllanishi uchun atrofida gilar va, ayniqsa, onasi alohida g'amxo'rlik, e'tibor ko'rsatishlari zarurligi hamda kar bola nutqining rivojlanishi uchun ilk yosh davri alohida o'rin tutishini ta'kidlagan holda: «Kar-soqov bola qancha kichik bo'lsa, uning o'zlashtirish layoqati shuncha yuqori bo'ladi», - deb yozadi. Olim, shuningdek, dastlabki so'zlarni bola ko'rish asosida taqlidan o'zlashtirishi lozimligini alohida qayd etadi.

Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar nutqiy rivojlanish va maktabga tayyorlash masalalari bir necha asrlar mobaynida ko'plab o'qituvchi va metodistlarning e'tiborini jalb qilganiga qaramay, bu muammoning yechimiga, ya'ni maxsus maktablardagi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish bo'yicha yondashuvlarning yangi yo'nalish olishiga L.S.Vigotskiyning maxsus ta'lim tizimi masalalarini yoritib bergan qator asarlari turtki berdi. Olim maxsus maktablardagi og'zaki nutqni rivojlantirishga mo'ljallangan usul bolaning sarmazmun hayoti, uning qiziqishlari bilan bog'liq bo'lmagan sharoitda olib borilishiga e'tibor qaratib, nutqni ijtimoiy hayotda ishtirok etmagan holda egallash, qirg'oq bo'yida turib suzishni o'rganish holatiga qiyoslab, ijtimoiy muhit hamda uning tuzilishi har qanday tarbiya tizimining pirovard hamda hal qiluvchi omili ekanligini alohida qayd etadi: «Bola hayotini shunday tashkil etish lozimki, unga nutq zarur va qiziqarli bo'lsin. Ta'limni bola qiziqishlariga qarshi emas, ushbu qiziqishlar tomon yo'naltirish lozim. Umuminsoniy nutqqa nisbatan ehtiyojni yuzaga keltirish zarur, shundagina nutq paydo bo'ladi. Nutq muloqotga kirishish va fikrlash asosida, murakkab hayotiy sharoitlarga moslashish natijasida yuzaga keladi».

L.S.Vigotskiy ushbu sharoitni yaratishda sog'lom (me'yordagi) bolaning maktabga nutqiy tayyorlash bosqichlariga tayangan holda ish ko'rish lozim ekanligi haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: «Birinchil planga, eng avvalo, bolaning bola ekanligi va shundan so'nggina kar-soqov ekanligi holati qo'yiladi. Bu shuni anglatadiki, bola, eng avvalo, umumiy qiziqish, layoqat, shuningdek, me'yordagi bola yoshi qonuniyatlariga muvofiq holatda o'sishi, rivojlanishi va tarbiyalanishi hamda xuddi shu jarayonda nutqni egallab borishi lozim. Bolalar o'zlarining muayyan sifat va ko'nikmalarini rivojlantirishga ehtiyoj sezishlari lozim. Ular o'zlarini boshqa ko'pchilik bolalar va kishilardan farqli ekanliklarini his qilmasliklari, ularga tenglasha olmasliklariga ishonch hosil qilmasliklari lozim». R.M.Boskis eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni maktabga tayyorlash samaradorligiga erishishdagi dastlabki qadam ushbu toifadagi bolalarning rivojlanish xususiyatlarini tushunishdan boshlanishi lozim, deb hisoblab, I.P.Pavlovning «Analizatorlar faoliyatining birligi», L.S.Vigotskiyning «Nuqsonning murakkab tuzilishi» hamda «Ta'lim-tarbiya va rivojlanish mutanosibligi» psixologik ta'limotlariga tayanadi. Shuningdek, u eshitish va nutqning o'zaro aloqadorlikda rivojlanishini keng o'rgangan holda bunday bolalar rivojlanishidagi o'ziga xosliklarni keltirib chiqaruvchi qator holatlarga asoslangan pedagogik tasnifni ishlab chiqdi. Ushbu tasnifga ko'ra, birinchidan, yosh boladagi eshitish analizatori faoliyatining buzilishi katta yoshdagilarnikidan farqli namoyon bo'ladi. Ya'ni katta yoshdagi kishilarda eshitish muammosi paydo bo'lgunga qadar, ularning nutqi, mantiqiy tafakkuri va shaxsi shakllanib ulgursa, ilk yoshda orttirilgan eshitish muammosi bolaning me'yorda rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Ikkinchidan, eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning o'ziga xos rivojlanishlarini to'g'ri tushunish uchun, ushbu holatda nutqni mustaqil egallay olish imkoniyatini, ya'ni eshitish va nutqning o'zaro aloqadorligini inobatga olish katta ahamiyatga ega. Bir tomondan, eshitishning buzilishi nutqning me'yorda rivojlanishiga to'sqinlik qilsa, ikkinchi tomondan eshitishning me'yorga yaqinroq faoliyati bolaning nutqiy rivojlanish darajasiga bog'liq. Bolaning nutqiy darajasi qancha yuqori bo'lsa, eshitish qoldig'idan foydalanishi shuncha yuqori bo'ladi. Til, uning lug'at zaxirasi va grammatik tizimini inson qay darajada egallagan bo'lsa, uning o'z eshitishidan foydalanish layoqati ham shu darajada ko'p saqlangan bo'ladi. Nutqiy muloqot tajribasiga ega bo'lgan bolalar tanish bo'lgan so'z va jummalarni ma'nosiga ko'ra tushunishlari sababli, murojaat etilgan nutqni yaxshiroq idrok etish imkoniyatiga ega bo'lib, ular atrofdagilarda yaxshi eshituvchi sifatida taassurot qoldirishlari mumkin. O'z navbatida, bolaning eshitish qoldig'i qancha yaxshi saqlangan bo'lsa, unda atrofdagilar nutqiga taqlid qilishi asosida mustaqil ravishda nutqni egallab borish imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi. Uchinchidan, bolaning eshitish qoldig'idan nutqni egallash uchun foydalanish imkoniyati uning eshitish muammosini baholash mezonini hisoblanadi. Shunga ko'ra eshitishi to'liq yo'qolgan (kar) bolalar bilan eshitishi qisman buzilgan (zaif eshituvchi) bolalarni chegaralashda aynan eshitish va nutqiy rivojlanish omillari hisobga olinadi.

Yuqoridagilar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni maktabga tayyorlash kabi masalalar ijtimoiy tarbiya zaminidagina o'zining to'g'ri yechimini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Боскис Р.М. Глухие и слабослышающие дети. – М.: Владос, 2001 – 36 с.
2. Зикова Т.С. Обучение глухих школьников планированию речевой деятельности на уроках развития речи. Москва. Дефектология. 1990. № 1. -96с.

3. Шматко Н.Д., Пелимская Т.В. Если малиш не слишит.– М.:Просвещение,2003. – 34 с.